

L'EVOLUCIÓ DELS CENSALS MORTS A L'ALTA EDAT MODERNA

Daniel Rubio Mánuel

L'evolució dels censals morts

Des de fa alguns anys, ens interessem per l'estudi del crèdit a llarg termini a Barcelona, centrats, però, en el segle XIV. Aquest crèdit es materialitza en dos tipus de contractes: el censal mort i el violari, contractes que, lluny de periclitat el segle XIV, perduraran fins el nostre segle.

La periodització tradicional de la Història no es pot prendre més que com una aco- tació còmoda per la divisió *arbitrària* del temps, més encara si tractem temes d'Història econòmica i si ens referim a formes documentals de tan llarga vida.

Al llarg dels segles, tanmateix, i no podia ser d'altra manera, aquests contractes han anat transformant-se per respondre a noves necessitats, i nous costums, de les gentes que els empraven. El violari s'ha anat aproximant mica en mica al vitalici castellà i, de fet, en els manuals de notaria actuals poca diferència hi ha entre l'un i l'altre¹. El censal mort que ha periclitat definitivament en el nostre segle, però recentment, també havia canviat molt. Si, en un principi, fou una sortida legal al problema de la prohibició de l'usura², la progressiva acceptació de l'interès en els préstecs el van relegar a una funció marginal, foragitant-lo de la ciutat, on va tenir el seu més gran esplendor, empenyent-lo cap al camp, on es convertiria en un malson camperol més. Encara, però, tindrà una funció important a ciutat, relativa- ment desconeguda: a base de censals morts fou finançada la urbanització de l'Eixample de Barcelona.

Manuel Duran i Bas definia així, el 1883, el contracte de censal a l'article CXCVIII: *La obligación redimible de pagar una pensión anual á una persona y sus sucesores en virtud de un capital recibido por el que la contrae se denomina censal*³, mentre que definia el violari a l'article CCXII: *La constitución del derecho a percibir una pensión anual durante una ó dos vidas mediante la entrega de un capital ó precio se llama violario*⁴.

1. ÀVILA NAVARRO, Pedro: *Formulari notarial: pràctica notarial catalana*, Bosch, Barcelona 1986, pp. 504-507.

2. Per a un estudi acurat sobre aquest tema, veure: HERNANDO I DELGADO, Josep: "El contracte de venda de rendes perpètuas i vitalícies (censals morts i violaris), personals i redimibles (amb carta de gràcia). El tractat d'autor anònim "Pulchrioris allegationes super contractibus censualium" (segle XIV)", Separata de *Textos Catalans Antics* 11, (Barcelona, 1992), pp. 137-179.

3. DURAN I BAS, Manuel: *Memoria acerca del derecho civil en Cataluña*, Barcelona 1883, pp. 353-354.

4. DURAN I BAS, Manuel: *Op. cit.*, p. 356.

Aquestes definicions, legals, distorsionen una mica el panorama dels segles anteriors. La definició de violari ens serveix perfectament, però no així la de censal, car ens trobem amb dos tipus documentals, perfectament diferenciats, que cauen sota la denominació *censal*.

Aquesta confusió, bastant estesa entre juristes i historiadors espanyols, ha anat essent superada amb el temps, tot i que encara podem trobar-la en treballs relativament recents. El 1892, Arturo Corbella⁵ donava ja una definició correcta dels contracte de censal mort o *censo consignativo* (si bé no s'ocupa del censal "viu"), mentre que el 1986, el *Formulari notarial* d'en Pedro Àvila Navarro encara recollia tots dos contractes sota l'epígraf *censal*⁶; és clar que aquest formulari, pel seu caràcter legal, no podia detenir-se en consideracions historicistes que ja no eren vigents, però Javier Arsanz Biela, el mateix 1986⁷, cau en el mateix error, potser perquè la seva documentació és posterior al segle XIV. Es tracta d'una confusió generada pels primers juristes que examinaren el contracte en la seva època, segles XVI-XVII, i el transposen tal com el coneixien cap el passat. A aquesta posició també responen les obres de R. García Cárcel (1976⁸) i de Bartolomé Clavero (1977⁹). Per contra, a més del citat Arturo Corbella, també donen una definició encertada Pietro Germani (1938¹⁰), L. Choupin (1955¹¹), Arcadi García Sanz (1961-63¹²) i Romualdo Trifone (1974¹³). La visió distorsionada del contracte que preval a la bibliografia espanyola, enfront de l'enfoc més historicista i menys passional que es fa en l'estranger, es deu, sens dubte, a la mala premsa que té entre nosaltres des del segle XVIII, quan els il·lustrats el consideraren com un dels principals mals que afligien el camp espanyol (i possiblement no anaven errats respecte a la seva pròpia època)¹⁴.

Si la distinció entre cens i censal, on no ens entretindrem, és una mica ambigua, no ho és la diferència entre censal i censal mort, com a mínim en el seu origen: al censal hom van uns drets sobre la terra (o el bé que garantitzi el censal) que afecten la propietat mateixa de la cosa, seguint el concepte consuetudinari medieval sobre la divisibilitat de la propietat; mentre que al censal mort es ven el dret a percebre una renda, desvinculada *explícitament* de la propietat del bé que garantitza l'operació, igualant aquest contracte, doncs, al de violari, llevat del termini del contracte que, tant al censal com al censal mort són indefinits i en el violari és de dues vides.

La desvinculació explícita de la propietat dels béns del venedor respecte a la venda del censal mort s'expressa en una clàusula que es reflecteix especularment en una altra dels censals "vius": És la clàusula [*vendo vobis -X quantitat-] in nuda tamen perceptione eorum, sine omni videlicet firma, faticha, laudimio, tercio et foriscapio*, mentre que els censals

5. CORBELLA, Arturo: *Historia jurídica de las diferentes especies de censos*, Real Academia de Ciencias Morales y Políticas, Madrid 1892, pp. 309-315.

6. ÀVILA NAVARRO, Pedro: *Op. cit.*, pp. 503-504.

7. ARSANZ BIELA, Javier: "El censal, una fuente notarial para el estudio de la vida económica. El municipio de Almodévar", in *El patrimonio documental aragonés y su historia*, Zaragoza 1986, pp. 183-188.

8. GARCÍA CÁRCCEL, R: "Los censales y su repercusión en las germanías", in *I Congreso de Historia del País Valenciano*, Vol. III, Valencia 1976, pp. 133-142.

9. CLAVERO, Bartolomé: "Prohibición de la usura y constitución de rentas", *Moneda y Crédito* 143 (1977), pp. 108-109.

10. GERMANI, Pietro: "Prestazioni fondiari", in *Nuovo Digesto Italiano*. Vol III, VTET, Torino 1938, pp. 295-305.

11. CHOUPIN, I: "Calixte III. Le contrat du cens d'après la bulle "Regimini" 1455", in *Dictionnaire de Théologie Catholique*, París 1955, tomo II, cols. 1351-1362.

12. GARCÍA I SANZ, Arcadi: "El censal", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* XXXVII, (Castellón, 1961), pp. 281-310.

13. TRIFONE, Romualdo: "Censi", in *Novissimo Digesto Italiano*. Vol III, VTET, Torino 1974, pp. 91-98.

14. RUÍZ MARTÍN, Felipe: "Crédito y banca, comercio y transportes en la etapa del capitalismo mercantil", in *Actas de las I jornadas de metodología aplicada a las ciencias históricas. Vol. III: Metodología de la Historia Moderna. Economía y demografía*, Universidad de Santiago de Compostela, Vigo 1975, pp. 726-727.

“vius” expressen el contrari: [*uendo vobis - X quantitat-*] *cum dominio, firma, faticha, empara et quolibet alio iure eiusdem*.

La diferència entre tots dos contractes resulta, doncs, evident. El *censal* o *censal viu* és un contracte molt més lligat al bé (generalment una casa o una terra), molt apte per a ser utilitzat en el mercat de béns immobles, per a invertir en ells amb l'esperança d'accedir a la propietat dels mateixos en cas d'impagament del principal.

El *censal mort* impedeix aquest accés directe a la propietat del bé. Al creditor, només li resta executar judicialment els béns del principal morós, i rescabalar-se de les seves despeses en pública subhasta. Era ideal per a l'escàs crèdit dedicat a inversions productives: béns d'equip, finançament de negocis a llarg termini, però segurs; i ho fou especialment per a nodrir les necessitats creditícies de les institucions, alliberant-les del jou del préstec usurari a curt o mig termini.

Ara bé, per què els juristes del segle XVI confonen tots dos contractes i els igualen al préstec usurari? És que havia canviat la forma o el fons del contracte?

El fons, sí que havia canviat. Durant el segle XV, l'ús i abús d'aquesta forma de crèdit, tant per part de les institucions catalanes, com per part dels particulars, havien portat el sistema creditici a una sobrecàrrega i, alhora, havien empès el país a una inflació, com no s'havia conegut a Catalunya durant tota l'Edat Mitjana.

Moltes són les queixes que s'alçaren: les dels censataris que no podien pagar les rendes, les dels censalistes que, o bé no cobraven les seves rendes, o bé, cobrant-les, havien estat desvirtuades per la inflació. Per a solucionar aquest darrer problema, neix el *pacte de millora*, pacte pel qual el venedor es compromet a retornar el capital en un temps determinat (5 o 7 anys) o, en cas contari, apujar la renda anual (*amillorament*).

Tanmateix, podia l'evolució arribar al punt de confondre tots dos contractes? Podia afectar la clàusula principal del contracte que hem vist?

Converses amb amics historiadors que s'ocupaven d'aquests temes ens va fer pensar que era molt possible que sí. Però calia esbrinar-lo, cosa que la present comunicació ens ha donat l'oportunitat de fer; tot i que els resultats, com passa tantes vegades, no han estat els que esperàvem.

Vàrem decidir de fer una mostra a l'Arxiu de Protocols de Barcelona, que pessigués la documentació al llarg del segle XV, tot cercant el moment del canvi. En no sortir aquest, ampliàrem l'abast a tot el segle XVI i a les primeries del XVII, però el formulisme dels documents es mantenia inalterable en els seus trets fonamentals. De fet, ni tan sols apareix pacte de millora en els documents consultats.

És molt possible que la migradesa de la mostra (només abasta 117 contractes, repartits en 8 registres) ens ocultí la realitat; també és possible que Barcelona, abans original i innovadora, es mostrés al respecte (com en altres aspectes), conservadora i anquilosada. A més, no hem d'oblidar que, des de finals del segle XV, el paper del censal mort és més agrari que urbà i que és allà on, potser, hauríem de buscar les innovacions, i no a ciutat. De tota manera, alguns exemples documentals no contenen la clàusula i passem a dir-ne quelcom.

En primer lloc, i tal com ja és freqüent al segle XIV, en els traspassos de censal mort (que ocupen el 22'22% de la mostra; això és, 26 documents), és a dir en la revenda d'un contracte preexistent, acostuma a mancar aquesta clàusula. Però cal de tenir en compte que amb la revenda es feia igualment traspàs de la possessió *quasi corporal* del censal mort, que suposava el lliurament de tots els contractes relacionats amb ell i, principalíssimament, l'escriptura original de venda, on sí s'havia d'expressar la coneguda clàusula.

Un altre punt a tenir en compte és la progressiva desaparició dels censals “vius” (7 documents, 5'98% de la mostra), per bé que del 1591 trobem encara un exemple d'aquest contracte. Una de les principals funcions que havien desenvolupat era la de finançar els beneficis pietosos que els fidels encarregaven a les esglésies per tal que fossin dites misses per les seves ànimes, i a partir del segle XV els hi és arrabassada pels censals morts. Per la

seva banda, aquests contractes mantindran, al igual que els censals morts, la pròpia clàusula distintiva.

Més minsa és la presència, a la mostra, dels violaris (6 documents, 6'13% de la mostra). El nombre de violaris ja és normal que sigui inferior, però el que és poc per al segle XV és res per al XVI, tornant a reaparèixer el XVII. Això tampoc és estrany, car el segle XV suposà un reavivament de la polèmica doctrinal entorn de la licitud dels violaris¹⁵, que conduí a la seva prohibició a València el 1494, si bé el 1499 eren novament legalitzats, prohibint, però, el pacte de millora¹⁶.

Arribats a les vendes originals de censal mort (78 documents, 66'66% de la mostra), encara trobem 14 contractes (17'95%) on manca la fatídica clàusula, però la meitat són documents abreviats, emesos d'un sol cop, i el primer d'ells, que apareix *in extenso*, sí que porta la clàusula. Així ens cal explicar el 8'97% dels contractes de venda on no apareix la clàusula.

El primer grup, el conformen 3 vendes de censal mort fetes pel municipi de Barcelona, el 1413. La situació era prou crítica com per introduir innovacions: la nova dinastia, que tot just començava a regnar, s'enfrontava amb la rebel·lió del comte d'Urgell, al temps que cel·lebrava Corts a Barcelona i, a més, la situació al camp era el suficientment conflictiva com per a aprovar la dura constitució *Com a molts*, contra els pagesos que es rebel·laven contra els seus senyors. D'altra banda, les finances municipals no travessaven (i ja feia temps) un bon moment¹⁷. Aquesta possible innovació no la secundà la Generalitat, l'altre gran emissor de censals morts, com tampoc la major part dels venedors privats barcelonins i, de fet, quan retrobem el municipi venent de nou censals morts, el 1429, torna a vendre'ls de la forma tradicional.

Dels quatre documents restants, dos presenten un caràcter rural pels seus actors, cosa que ens reafirma a contemplar el camp com a eix dels canvis; mentre que en els altres dos apareix, ara sí clarament, un element nou: es parla de *oneratio censualis mortui*. És a dir, una variant contractual de les vendes de censal mort, i l'únic canvi que hem pogut constatar entre l'una i l'altra és, precisament, la manca de la clàusula que veníem estudiant.

Potser sí que hem trobat la inflexió que buscàvem en un principi, el canvi formal que apareix en aquests dos documents, de 1589 i de 1605, ben lluny del moment que havíem previst en un principi. Per estar-ne segurs hauríem d'aprofundir molt més en la investigació, depassant massa l'espai que disposem per a presentar aquesta comunicació.

L'estabilitat formal no significa absència d'evolució: l'evolució en el for (o interès) dels contractes, l'hem representat en els gràfics I, II i III, els quals presenten, respectivament, les mitjanes seculares de la renda, el preu i el for per tipus documentals, és a dir: vendes i traspessos de censal mort, vendes de violari i vendes de censal "viu".

Des de la mateixa òptica secular, veiem que al segle XV encara es troben majoritàriament els fors habituals del segle XIV (7'14% i 8'33%), especialment en les vendes de censal mort (45%), mentre que en els traspessos només suposen el 29'41%. També el for de 6'25%, que podríem considerar de transició, troba força contractes, el 22'5% dels mateixos, mentre que el for que predominarà en els segles següents (5%) només apareix en el 5% de les vendes i en el 17'64% dels traspessos. Del segle XVI ja no trobem els fors habituals del segle XIV, mentre que el for del 5% apareix en el 76'47% de les vendes i en el

15. Per a una anàlisi detallada d'aquesta polèmica, vegi's especialment: HERNANDO I DELGADO, Josep: "El contracte de venda de rendes perpètuas... (*Op. cit.*), pp. 137-179.

16. GARCÍA I SANZ, Arcadi: "El violari", in *Homenatge al Rector Sebastià Garcia Martínez*, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, València 1977, pp. 185-186.

17. Sobre les finances de Barcelona, veure els clàssics sobre la matèria: ROUSTIT, Yvan: "La consolidation de la dette publique à Barcelone au milieu du XIV siècle", *Estudios de Historia Moderna* 4, (Barcelona, 1954), pp. 15-157, i BROUSSOLLE, Jean: "Les impositions municipales de Barcelonne de 1328 à 1462", *Estudios de Historia Moderna* 5, (Barcelona, 1955), pp. 1-164.

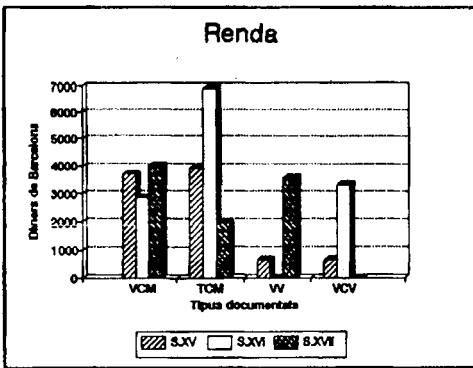
66'66% dels traspassos. Finalment, a principis del segle XVII, el predomini, del for del 5% és absolut, però l'escassetat d'exemples fa recomanable no quantificar-los.

Podem considerar el for dels violaris inalterable (en termes generals) des del segle XIV en el 14'28%, mentre que el for dels censals "vius" és fortament oscil·lant, puix que depèn d'altres factors, relacionats amb el mercat immobiliari. D'altra banda, l'escassetat, a la mostra de contractes d'aquesta mena no ens permet altra cosa que donar un exemple d'aquesta oscil·lació: trobem dos censals "vius", l'un datat el 1413 i amb un for del 10'16%, mentre que altre, de l'any següent, té un for del 0'36%.

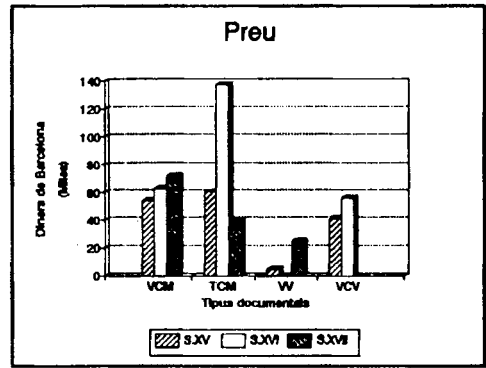
Com a conclusió del nostre treball, encoratjarem, a qui hagi interessat el tema, a aprofundir en l'estudi d'aquest tipus de fonts que encara reserven moltes sorpreses; sobretot si són estudiades sense els prejudicis i deformacions que els intel·lectuals d'època moderna, especialment els Il·lustrats, varen tenir envers uns contractes que, tot i que acabaven per arrabassar les terres als camperols, també havien retardat aquest procés amb un crèdit més lleuger que altres al seu abast. Creiem que no és tant el tipus d'endeutament pagès la causa de la seva ruïna, com les circumstàncies que els portaven a endeutar-se.

Apèndix gràfic

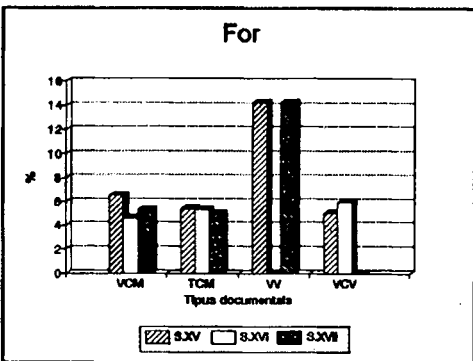
Gràfic I

Gràfic II

Gràfic III

Bibliografia

- ARSANZ BIELLA, Javier: "El censal, una fuente notarial para el estudio de la vida económica. El municipio de Almodévar", in *El patrimonio documental aragonés y su historia*, Zaragoza 1986, pp. 183-188.
- ÀVILA NAVARRO, Pedro: *Formulari notarial: pràctica notarial catalana*, Bosch, Barcelona 1986, 658 p.
- BROUSSOLLE, Jean: "Les impositions municipales de Barcelonne de 1328 à 1462", *Estudios de Historia Moderna* 5, (Barcelona, 1955), pp. 1-164.
- CLAVERO, Bartolomé: "Prohibición de la usura y constitución de rentas", *Moneda y Crédito* 143 (Madrid, 1977), pp. 107-131.
- CORBELLA, Arturo: *Historia jurídica de las diferentes especies de censos*, Real Academia de Ciencias Morales y Políticas, Madrid 1892, 335 p.
- CHOUPIN, L: "Calixte III. Le contrat du cens d'après la bulle "Regimini" 1455", in *Dictionnaire de Théologie Catholique*, Paris 1955, tomo II, cols. 1351-1362.
- DURAN IBAS, Manuel: *Memoria acerca del derecho civil en Cataluña*, Casa de Caridad, Barcelona 1883, 406 p.
- GARCÍA CÀRCEL, R: "Los censales y su repercusión en las germanías", in *I Congreso de Historia del País Valenciano*. Vol. III, València 1976, pp. 133-142.
- GARCÍA I SANZ, Arcadi: "El censal", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* XXXVII, (Castellón, 1961), pp. 281-310.
- GARCÍA I SANZ, Arcadi: "Origen y fin del fuero de las pensiones censales a sueldo por libra", *Ausa* IV, (Vic, 1961-63), pp. 125-130.
- GARCÍA I SANZ, Arcadi: "El violari", in *Homenatge al Rector Sebastià Garcia Martínez*, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, València 1977, pp. 179-187.
- GERMANI, Pietro: "Prestazioni fondiari", in *Nuovo Digesto Italiano*. Vol III, VTEI, Torino 1938, pp. 295-305.
- HERNANDO I DELGADO, Josep: "El contracte de venda de rendes perpèctues i vitalícies (censals morts i violaris), personals i redimibles (amb carta de gràcia). El tractat d'autor anònim "Pulchrioris allegationes super contractibus censualium" (segle XIV)", *Separata de Textos Catalans Antics* 11, (Barcelona, 1992), pp. 137-179.
- ROUSTIT, Yvan: "La consolidation de la dette publique à Barcelone au milieu du XIV siècle", *Estudios de Historia Moderna* 4, (Barcelona, 1954), pp. 15-157.
- RUÍZ MARTÍN, Felipe: "Crédito y banca, comercio y transportes en la etapa del capitalismo mercantil", in *Actas de las I jornadas de metodología aplicada a las ciencias históricas*. Vol III: *Metodología de la Historia Moderna. Economía y demografía*, Universidad de Santiago de Compostela, Vigo 1975, pp. 725-749.
- TRIFONE, Romualdo: "Censi", in *Novissimo Digesto Italiano*. Vol III, VTEI, Torino 1974, pp. 91-98.